

KS. JANUSZ MARIAŃSKI

Lublin

Szczególne pierwszeństwo należy przyznać badaniu i ocenie – z chrześcijańskiego punktu widzenia – norm oraz wartości dominujących we współczesnym społeczeństwie i kulturze, a także przekazywaniu dzisiejszemu społeczeństwu zasad etycznych i religijnych, które nadają pełen sens ludzkiemu życiu.

(Jan Paweł II)

MŁODZIEŻ WSPÓŁCZESNA WOBEC WARTOŚCI

Od wielu lat trwa ożywiona dyskusja nad problematyką wartości uznawanych przez młodzież w naszym kraju. Mówi się o kryzysie kultury i kryzysie sensu życia, o konflikcie tradycyjnych wartości z nowoczesnymi, o erozji wartości w warunkach realnego socjalizmu itp. Częściej wskazuje się na zmianę wartości niż na ich stałość, chociaż w rzeczywistości kontynuacja wartości bardziej zaznacza się niż dyskontynuacja. Dyskusja nad problematyką przemian wartości nosi znamiona fazy „wysokiej koniunktury”

Spółeczeństwo polskie poddawane w okresie powojennym wyjątkowemu doświadczeniu stało się – ze zrozumiałych względów – nieufne, a nawet sceptyczne wobec wszelkich programów reform społeczno-politycznych i społeczno-gospodarczych, niechętnie do udzielania im masowego poparcia. Próby ogólnego sterowania procesami współżycia międzyludzkiego doprowadziły do znacznego osłabienia indywidualnych i twórczych dążeń przekształcających warunki społeczne. Słabo zaznaczała się dążność do oddziaływania na otoczenie zewnętrzne i potrzeba osiągnięć.

Pomimo powszechnie wyrażanych aspiracji do podmiotowości i wzięcia odpowiedzialności za sprawy wspólne w swoje ręce nie wydaje się, by zaznaczało się w szerszym zakresie zjawisko faktycznego udziału ludności w rozwiązywaniu spraw ogólnospołecznych i wyraźnego przełamania wycofywania

się ludzi z życia społeczno-publicznego w prywatność. Dla zbyt wielu ludzi w dalszym ciągu sprawy prywatne i rodzinne są jedyną – a przynajmniej główną – sferą życia godną aspiracji i poświęceń. Oznacza to w istocie drastyczny rozdział sfery prywatnej i publicznej, powodujący słaby udział Polaków w życiu społecznym kraju.

W dziedzinie wartości, postaw i zachowań moralnych pogłębiał się kryzys polegający na zacieraniu się różnic pomiędzy dobrem a złem, na poszerzaniu się społecznie dopuszczalnych odstępstw od teoretycznie jeszcze uznawanych zasad etycznych. Przewartościowanie ludzkich postaw i zachowań prowadziło do zakwestionowania dotychczas uznawanych wartości i norm oraz ich relatywizacji zarówno wartości chrześcijańskich, jak i ogólnoludzkich. Grozi to w konsekwencji atrofią lub dekompozycją obowiązujących systemów etycznych, a nawet anomią społeczno-moralną.

Podejmując temat „młodzież współczesna wobec wartości”, nie chcemy wchodzić w ważne i trudne problemy teoretyczne z dziedziny aksjologii, ale pragniemy podjąć mniej lub bardziej istotne sprawy związane z sytuacją dzisiejszego młodego człowieka, żyjącego w warunkach przejścia od społeczeństwa losu (od społeczeństwa kierowanego totalitarnie) do społeczeństwa wyboru (do społeczeństwa pluralistycznego). W rodzącym się społeczeństwie pluralistycznym znaczenia i sensy aksjologiczne w świadomości jednostek przestają być oczywiste. Religijne, moralne i kulturowe definicje rzeczywistości tracą swoją jakość pewności i stają się sprawą wyboru.

W zmieniającym się kalejdoskopie doświadczeń życiowych wartości nie są czymś społecznie danym, lecz są indywidualnie osiągnane. W nowoczesnym społeczeństwie „jednostka doświadcza relatywności w obliczu pluralizmu światów [...]. «Akcent rzeczywistości» przesuwa się więc z obiektywnego porządku instytucji w dziedzinę subiektywności. Inaczej mówiąc, jednostkowe doświadczenie siebie staje się dla jednostki bardziej rzeczywiste niż doświadczenie obiektywnego świata społecznego”¹

1. POJĘCIE WARTOŚCI

„Wartość” należy do pojęć niejasnych i spornych. Pochodzi z języka ekonomicznego, w którym ma dość sprecyzowane znaczenie (wartość użytkowa, wymienna, dodatkowa). Pod pojęciem „wartość” rozumie się zarówno dobra jako cele działania, jak i postawy (przekonania) wobec tych celów, a także

¹ P. L. Berger, B. Berger, H. Kellner. *Bezdomny umysł*. W: B. Miokołajewska. *Zjawisko wspólnoty (Wybór tekstów)*. Warszawa 1989 s. 497.

struktury przekazu wartości i postaw wobec wartości. Rodzina na przykład jest rozumiana jako przekaźnik wartości, ale także jako wartość, która może hamować albo przyspieszać realizację innych wartości² Wartości stanowią nie tylko podstawę skoordynowanych działań, ale także podstawę usensownienia życia i utrzymania porządku społecznego. Pełnią one funkcje legitymizacyjne w stosunku do norm, przy czym określona norma może być uprawomocniona przez kilka wartości. Normy z kolei określają wzajemne relacje pomiędzy członkami społeczeństwa, pomiędzy ludźmi a instytucjami, pomiędzy ludźmi a różnymi typami dóbr.

Wartości można rozumieć jako duchowe, moralne przekonania jednostek i grup społecznych, kierujące postawami oraz zachowaniami jednostkowymi i zbiorowymi. Jeżeli zmieniają się wartości, zmieniają się również zależne od nich postawy i wzory zachowań. Wartości mają charakter bardziej ogólnych i trwałych orientacji określających perspektywę życia codziennego, jego sens i znaczenie, a także pośrednio wyznaczają normy odnoszące się do konkretnych zachowań. Z orientacji na wartości można odczytać, co ludzie uznają za ważne, jak rozwiązują swoje problemy konfliktowe, na jakich drogach poszukują usensownienia życia.

Od strony społecznej „wartości są na ogół uważane za uwzorcowane wyobrażenia o tym, jaka jest treść przypisywana przez ludzi obiektom, z którymi stykają się oni; na tej podstawie obiekty te ocenia się jako przydatne”³ Wartości wyróżniają jednostkę lub charakteryzują grupę według tego, czego się pragnie, co wpływa na wybór celów i środków działania. Z tego punktu widzenia wartości są imperatywami dla jednostki, nakazującymi prowadzenie i popieranie określonych kierunków bądź typów działań wobec zbiorowości i własnej roli w zbiorowości. Inaczej mówiąc – wyrażają one standardy selekcji różnych alternatyw pojawiających się w danej sytuacji.

Wartości występują nie tylko jako określone dobra, lecz pojawiają się jako pewien rodzaj współzależności między przedmiotem, działaniem lub jakimś stanem rzeczy a osobą ludzką. Według F. X. Kaufmanna wartości są „dającymi się oddzielić od ocenianych przedmiotów przekonania o tym, co godne pożądania”⁴, według zaś R. Lautmanna „kryteriami wyboru przedmiotów, do których powinniśmy dążyć”⁵ Tak rozumiane wartości są szczególnie ak-

² D. S e e b e r. *Wertewandel*. W: *Handwörterbuch religiöser Gegenwartsfragen*. Hrsg. von U. Ruh, D. Seeber, R. Walter. Freiburg–Basel–Wien 1986 s. 489-490.

³ T P a r s o n s. *Struktura społeczna a osobowość*. Tłum. M. Tabin. Warszawa 1969 s. 206.

⁴ *Sicherheit als soziologisches und sozialpolitisches Problem*. Stuttgart 1973 s. 33.

⁵ *Wert und Norm. Begriffsanalysen für die Soziologie*. Köln 1969 s. 105.

tywne w sytuacjach wyborów, jako swoiste „regulatory preferencji” i drogowskazy umożliwiające podejmowanie szybkich i pewnych decyzji.

Niezależnie od tego, czy wartości będziemy ujmować jako „przedmioty naszych dążeń” czy jako „konceptje tego, co godne pożądania”, cechą wyróżniającą podejście socjologiczne będzie umieszczanie wyznawanych przez jednostkę wartości w szerszym kontekście wpływów grup czy zbiorowości społecznych, a nawet społeczeństwa globalnego. Normy rozpowszechnione w grupach społecznych oddziałują na pragnienia poszczególnych jednostek, na ich przeżycia i świadomość w zakresie wyznawanych wartości. W socjologicznej praktyce badawczej niełatwo jest rozgraniczyć to, czego się pragnie, od tego, o czym się sądzi, że powinno się pragnąć.

Wartości – zwłaszcza o charakterze konkretnym i instrumentalnym – podlegają szybkim procesom przemian. Zmiany te polegają m.in. na przesuwaniu się wartości w górę lub w dół w ustalonej hierarchii. Czas wolny może stać się ważniejszy niż osiągnięcia zawodowe, ochrona środowiska naturalnego ważniejsza niż wzrost gospodarczy, wolność ważniejsza niż równość. Można mówić także o zmianie treści wartości i jej konkretnych form wyrazu, chociaż sama wartość (np. rodzina, pokój) jako taka jest zawsze ceniona bardzo wysoko. Z reguły przemiana wartości zakłada procesy o długim trwaniu⁶

Zainteresowanie problematyką wartości wynika stąd, że wartości odgrywają istotną rolę w procesie indywidualnego i społecznego rozwoju człowieka oraz rozwoju społeczeństwa. Jako pożądane wzorce myślenia, ustalające kryteria ważności spraw, wartości stanowią podstawę, z której są wyprowadzane powinnościowe normy działania. Za normatywnym porządkiem jakiegoś społeczeństwa stoją wartości, chociaż nie są one jedynymi czynnikami wyjaśniającymi powstawanie norm społecznych oraz kształtowanie się wyborów spośród dostępnych sposobów, środków i celów działania. Z socjologicznego punktu widzenia jest rzeczą jasną, że wartości zależą także od całokształtu stosunków społecznych panujących w społeczeństwie i w pewnym zakresie go odzwierciedlają. W szybko zmieniających się warunkach społecznych wartości mogą ulegać nawet daleko idącym przekształceniom i modyfikacjom.

W socjologii wyróżnia się wartości podstawowe, ostateczne i codzienne, przy czym każdy z tych porządków jest zróżnicowany i zindywidualizowany. Orientacja na wartości ostateczne ma charakter religijny lub pozareligijny. W pierwszym wypadku cele ostateczne, jakie jednostka sobie stawia, są związane z sacrum (Bóg, Siła Wyższa, misterium tremendum lub fascinans, nadprzyrodzoność itp.), w drugim zaś z dążeniami należącymi do sfery profanum

⁶ G. H e p p. *Zerfall der politischen Kultur. Wertvorstellungen im Wandel*. Mönchengladbach 1984 s. 5.

(wartości humanistyczne), którym przypisuje się szersze funkcje w sensie ich absolutyzowania. Zarówno wierzący, jak i niewierzący usiłują poszukiwać sensu i identyfikacji w uznawanych przez siebie wartościach. Wartości ostateczne określają stan finalny ludzkich aspiracji, dążeń i działań. Wartości ostateczne uznawane przez niewierzących nie mają jednak żadnych odniesień do transcendencji religijnej.

Wartości podstawowe są niezbędne dla rozwoju człowieka i społeczeństwa oraz stanowią fundament porozumienia i działania społecznego, co więcej – tworzą normatywny etos jednoczący wszystkie siły społeczeństwa dla realizacji dobra wspólnego. Wśród wartości podstawowych wymienia się najczęściej: wolność, życie (także nie narodzonych), równość, sprawiedliwość, miłość, prawdę, solidarność, pluralizm, pokój, tolerancję, zabezpieczenie społeczne, patriotyzm itp. Wszystkie one zawierają treści, które streszczają się w godności ludzkiej, umożliwiającej fundamentalny konsens i ujednolicony etos.

W odniesieniu do wartości podstawowych nie idzie o spełnienie się pragnień poszczególnych jednostek, które są różne i zmienne, ale o wartości, bez których żaden człowiek nie może żyć, i które są (lub powinny być) przedmiotem troski i zabiegów ludzkich, niezależnie od uzdolnień, interesów i preferencji⁷. Są one podstawą kryteriów ocen w rozeznaniu rzeczywistości. Idzie o takie dobra, które czynią życie ludzkie godnym i cennym. Nietykalny porządek wartości podstawowych powinien być respektowany w warunkach szybkich zmian społecznych, on także jest gwarantem tożsamości państwa prawa. W odróżnieniu od wartości ostatecznych, których poszukują jednostki, wartości podstawowe mają przede wszystkim wymiar społeczny, połączony niekiedy z kontekstem instytucjonalnym. Tworzą one w świadomości ludzkiej zasadnicze elementy i podstawy społeczeństwa obywatelskiego.

Wartości codzienne – w przeciwieństwie do wolno zmieniających się wartości ostatecznych i podstawowych – ulegają dość szybkim przemianom, w miarę jak zmieniają się indywidualne cele i dążenia życiowe. Relatywność wartości codziennych nie przekreśla istnienia absolutnych czy uniwersalnych wartości. Jedne z wartości codziennych koncentrują się na jednostce i mają charakter intrapersonalny (wartości osobiste), drugie są zwrócone ku społeczeństwu i mają charakter interpersonalny (wartości społeczne). Wartości codzienne o charakterze względnym zyskują na ważności w powiązaniu z wartościami ostatecznymi.

Podejmując zagadnienie wartości uznawanych przez młodzież w okresie przemian społecznych w Polsce, jesteśmy na gruncie szerszego zagadnienia

⁷ J. S t i m p f l e. *Die Grundwerte in der Sicht der katholischen Kirche*. Stuttgart–De-gerloch 1979s. 24.

rozpadu i rekonstrukcji wartości i norm etycznych w okresie przebudowy. Uniwersum aksjologiczne wielu młodych Polaków jest jakimś kompromisem pomiędzy wartościami religijnymi i świeckimi, nasilają się tendencje relatywistyczne w dziedzinie moralności. Są one widoczne zarówno w pokoleniu dorosłych, jak i w pokoleniu młodzieży. Zawłaszcza okres młodości jest czasem szczególnie intensywnego odkrywania własnego „ja”, snucia planów życiowych, głębokiej wrażliwości na wartości i antywartości, mobilizacji tego wszystkiego, co dotyczy jakości życia itp. Stąd też w pokoleniu młodzieży zmiany aksjologiczne dokonują się stosunkowo najszybciej.

Opracowanie niniejsze przedstawia tylko wybrane problemy świadomości aksjologicznej ludzi młodych, i to wyłącznie uczących się lub studiujących. Poza kręgiem naszych zainteresowań pozostaje młodzież pracująca, a także młodzież nie ucząca się i nie pracująca. Omawiane wyniki badań dotyczą młodzieży licealnej w Pionkach (badania E. Kobierzyckiej-Rybak), młodzieży z Łukowa (ks. K. Niemirka) i Łochowa (ks. T. Kostecki) oraz młodzieży polskiej uczącej się w szkołach ponadpodstawowych lub studiującej na wyższych uczelniach (J. Mariański, W. Piwowarski, W. Zdaniewicz). Wszystkie te badania zostały przeprowadzone w latach 1989-1990⁸

Opis konkretnych i ogólnych wartości odnosi się do młodzieży „przeciętnej”, mieszczącej się w ramach dominującego w społeczeństwie stylu życia. Nie obejmujemy w tym opisie w sposób wyraźny grup o charakterze alternatywnym czy etosowym, ani tym bardziej grup z marginesu społecznego. Wartości ostateczne, podstawowe i codzienne preferowane w tych kręgach społecznych młodzieży odbiegają zapewne od standardów przeciętnych⁹ We wszystkich środowiskach społecznych umocnienie pozytywnej hierarchii wartości jest warunkiem większej aktywności młodzieży w sprawach społecznie i moralnie doniosłych.

W szybko zmieniających się warunkach społecznych wartości ulegają pewnym przewartościowaniom. Nasze ustalenia stanowią jedynie pewne przybliżenie do rozpoznania uznawanych wartości. Dla dokładnego opisu rzeczywistych, a nie tylko deklarowanych wartości potrzebna byłaby dokładna kontekstowa analiza wyrażanych poglądów i postaw. Potrzebna byłaby także dynamiczna diagnoza rzeczywistości religijnej, moralnej i społecznej oraz kierunki jej przemian. W tym względzie można nawiązać do bogatej wiedzy na temat

⁸ Autor artykułu dziękuje wyżej wymienionym osobom za udostępnienie wyników badań socjologicznych.

⁹ J. R o g a l a. *Wartości uznawane w rodzinach młodzieży nałogowo zażywającej środki uzależniające*. W: *Problemy integracji i dezintegracji rodziny*. Pod red. M. Ziemskiej. Warszawa 1986 s. 105-108.

uznawanych i odczuwanych wartości z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. Nasze dane dają uzasadnione podstawy do wniosków o trendach rozwojowych w porównaniu z wcześniejszymi rezultatami badań socjologicznych.

2. WARTOŚCI CODZIENNE

W świetle niektórych badań socjologicznych zrealizowanych w krajach zachodnich można twierdzić, że mniej są akceptowane ogólne i abstrakcyjne wartości, bardziej zaś te, które odnoszą się do konkretnych ludzkich sytuacji i nawiązują do osobistej odpowiedzialności za bliskiego człowieka¹⁰. Dokonujące się przemiany wartości zaznaczają się we wszystkich dziedzinach życia społecznego i indywidualnego, w rodzinie, w pracy zawodowej, w polityce, kulturze, moralności i religii. Oznaczają one zachwianie tradycyjnego systemu wartości (etyka osiągnięć i obowiązku), utrwalonych w okresie powstawania społeczeństwa industrialnego. Niekiedy te przemiany są określane jako kryzys kulturowy lub są nawet traktowane jako zanikanie wartości i norm.

P. Kmieciak mówi o „upadku” albo przynajmniej przyspieszonej przemianie tradycyjnych systemów wartości w powiązaniu ze znacznymi procesami przekształceń w sferze ekonomicznej, społecznej, technologicznej i naukowej. Rozwój ten idzie w kierunku orientacji prywatno-hedonistycznych, z pomniejszeniem mentalności awansu i osiągnięć oraz wysokiej oceny pracy jako takiej¹¹. Oznacza to w istocie odejście od mieszczańskiego etosu osiągnięć i obowiązku, co ma określone konsekwencje dla gospodarki, społeczeństwa i przede wszystkim dla środowiska pracy zawodowej. Słabnie uznanie dla etycznych imperatywów legitymizujących tradycyjne instytucje oraz zaangażowanie w zakresie realizacji celów społecznych i politycznych.

Pomiar wartości codziennych uznawanych przez młodzież polską ograniczymy do charakterystyki aspiracji, dążeń i celów życiowych uznawanych za ważne, a więc takich, którym przypisuje się określone znaczenie i priorytet. Dążenia życiowe są zewnętrznym przejawem potrzeb ludzkich zarówno tych najbardziej podstawowych (np. pożywienie, poczucie bezpieczeństwa), jak i tych wyższego rzędu (np. potrzeby samorealizacyjne). Wyróżnione wartości

¹⁰ G. S c h i n d l e r. *Wertprioritäten bei Studenten in den siebziger Jahren*. „Beiträge zur Hochschulforschung. Bayerisches Staatsinstitut für Hochschulforschung und Hochschulplanung” 1982 nr 2 s. 161-162.

¹¹ *Wertstrukturen und Wertwandel in der Bundesrepublik Deutschland*. Göttingen 1976 s. 461.

stanowiące przedmiot starań i aspiracji życiowych obejmują tylko część złożonego zespołu wartości rzeczywiście uznawanych w praktyce, czyli kierujących *de facto* dążeniami młodzieży. W każdym badaniu empirycznym wybiera się jakąś liczbę wartości, pomija się zaś inne.

Spośród wielu wartości życia codziennego respondenci mogli wybrać najwyżej 5 wartości z katalogu 17 wartości przedstawionych im do wyboru. Mogli wskazać na jeszcze inne wartości, nie zamieszczone w tym katalogu. Zastosowany sposób wyborów wielokrotnych pozwala na podstawie przypisywanego znaczenia poszczególnym pozycjom odtworzyć w układzie pionowym system uznawanych wartości, przy zachowaniu relacji nadrzędności i podrzędności. Został on skonstruowany na podstawie dotychczasowych doświadczeń badawczych, ale opiera się bardziej na intuicji niż na rzetelnie sformułowanej wiedzy teoretycznej. Nadto, ankieta nie jest najlepszym narzędziem heurystycznym do badania wartości. Uzyskane wyniki prezentuje tabela 1.

Wśród wyróżnionych celów i dążeń życiowych naczelną rolę przypada szczęściu rodzinnemu. Wartość „szczęśliwe życie rodzinne”, skupiająca na sobie najwięcej wyborów, zajmuje zdecydowanie pierwszą pozycję wśród innych wartości, które lokują się znacznie niżej na szczeblach drabiny hierarchicznej wartości (w małych środowiskach dominuje wartość „wiara religijna”). Nadzwyczaj silna orientacja na rodzinę jest uzupełniona takimi wartościami, jak: wiara religijna, wielka odwzajemniona miłość, szacunek ludzki, świadomość, że jest się potrzebnym innym ludziom, spokojne życie i ciekawa praca. Poniżej granicy 30% znalazły się wartości: grono przyjaciół, spokój w narodzie i dobrobyt, poniżej granicy 20% – wykształcenie, silny charakter, dużo przygód, pomyślność ojczyzny i pomoc innym ludziom, poniżej granicy 10% – sława i władza.

Można więc wyodrębnić jakby pięć punktów „zagęszczenia” na mapie deklarowanych wartości i w konsekwencji jakby pięć kompleksów wartości wewnętrznie zróżnicowanych, poczynając od tych, na których młodzieży zależy najbardziej, a kończąc na tych, które są mniej lub bardziej nieinteresujące i nieatrakcyjne. Pomijając zdecydowaną dominację szczęścia rodzinnego, wśród celów życiowych najczęściej wybieranych przez badaną młodzież znajdują się nie tylko cele prywatno-osobiste, lecz i cele związane ze znaczeniem w szerszych odniesieniach społecznych, jak szacunek ludzki i świadomość bycia potrzebnym innym ludziom. Praca zawodowa i wykształcenie usytuowały się znacznie niżej niż można by spodziewać się w świetle rezultatów innych badań socjologicznych. Bardzo małym uznaniem cieszą się takie wartości, jak sława i władza. Widać więc wyraźny dystans i rezerwę młodego pokolenia wobec wartości ze sfery życia publicznego i organizacyjnego na płaszczyźnie życia politycznego.

Tab. 1. Wartości uznawane przez młodzież za ważne w życiu (dane w %)

Wartości	Pionki N = 120	Łuków N = 115	Łochów N = 110	Młodzież polska N = 1130
Dobrobyt	17,5	7,0	9,1	20,8
Sława	3,5	2,6	4,5	3,5
Władza	–	1,7	0,9	1,9
Spokojne życie	30,0	33,9	36,4	33,6
Dużo przygód	22,5	11,3	11,8	18,2
Silny charakter	18,3	20,9	13,6	18,8
Szczęście rodzinne	81,7	74,8	80,0	77,0
Ciekawa praca	28,3	13,9	20,9	30,5
Szacunek ludzki	42,5	40,0	36,4	37,3
Wiara religijna	43,3	85,2	80,9	59,2
Grono przyjaciół	28,3	18,3	20,0	25,4
Świadomość, że jest się potrzebnym innym ludziom	46,7	50,4	51,8	39,2
Pomyślność ojczyzny	20,8	18,3	19,1	17,2
Spokój w narodzie	20,0	33,0	28,2	24,9
Wielka odwzajemniona miłość	54,2	44,3	45,5	47,3
Pomoc innym ludziom	15,0	27,8	17,3	16,8
Wykształcenie	23,3	20,0	21,8	19,1

Uwaga: Dane nie sumują się do 100,0%, ponieważ respondenci wybierali więcej niż jedną wartość.

Dążenia związane z konsumpcją i materialnym poziomem życia zajmują – według deklaracji badanych osób – pozycję środkową. Być może idzie tu tylko o utrzymanie pewnego przeciętnego standardu ekonomicznego, gwarantującego normalne ludzkie „być”. Wzmocniona na skutek kryzysu ekonomicznego tendencja do zdobywania dóbr materialnych i zaspokajania potrzeb elementarnych może prowadzić do intensywnej instrumentalizacji więzi społecznych. Niektóre z badań socjologicznych wskazują na wyraźny wzrost rangi wartości ekonomicznych w środowiskach studenckich¹². Stosunkowo niska pozycja w hierarchii wartości badanej młodzieży celów materialnych może wynikać z faktu, że w społeczeństwie polskim gromadzenie dóbr materialnych jest oceniane na ogół negatywnie.

Z przeprowadzonych badań wynika, że młodzi ludzie dążą do rozmaitych wartości codziennych, zwłaszcza tych, które łatwo mogą sobie wyobrazić w swoich pragnieniach. Wśród wartości konkretnych nastawienia prywatno-

¹² J. K a j f a s z, A. P a w l a k. *Studenci Trójmiasta wobec wartości wybranych (Analiza badań empirycznych)*. „Studia Socjologiczne” 1989 nr 2 s. 264.

-osobowe przeważają nad społecznymi. Może to świadczyć o kształtowaniu się jakiegoś nowego indywidualizmu w postawach młodego pokolenia Polaków¹³ Potwierdziła się wysoka ranga wartości prorodzinnych i proreligijnych. Rodzina i miłość, Bóg i bycie użytecznym dla innych to trzy najczęściej cenione wartości życiowe. Wartości czysto instrumentalne, materialne, edukacyjne, prestiżowe nie stanowią osi systemu aksjologicznego uznawanego w życiu badanej młodzieży¹⁴

Badanie funkcjonowania wartości codziennych może dotyczyć perspektywy ich akceptacji jako ostatecznych celów życiowych. Człowiek zaabsorbowany sprawami „tego świata”, stawiający sobie do osiągnięcia przede wszystkim cele bliższe, związane z rzeczywistością świecką, nadaje niejednokrotnie tym celom rangę wartości ostatecznych. Stają się one jego ideami przewodnimi, ogniskującymi wokół siebie inne cele i dążenia życiowe jednostki. Według przyjętego założenia chcemy dotrzeć do sfery wartości naczelnego respondenta, korespondujących z dziedziną wartości codziennych. Podkreślając analogie, należy uwypuklić różnice pomiędzy pytaniami o wartości codzienne i ostateczne. Pytając o wartości codzienne, ujmujemy zagadnienie bardziej konkretnie, nie zawężając go do wartości, które w życiu respondenta odgrywają szczególną rolę. W odniesieniu do wartości konstytuujących ostateczny cel życia idzie o ocenę bardziej ogólną, nadającą kierunek całemu życiu. Wartości ogólne określają docelowe, idealne, uniwersalne stany rzeczy, do osiągnięcia których prowadzą inne wartości jako środki. W tym znaczeniu wiążą się one również z wartościami podstawowymi o charakterze społecznym.

Pytamy więc, jakie sprawy stawia młodzież na szczycie hierarchii wartości, co uznaje za cel ostateczny w swoim życiu? Z zaproponowanych 21 wartości respondenci mogli wybrać najwyżej 5, a następnie wskazać najważniejszą, ostateczną wartość. Pozostaje jednak wątpliwość, czy można tak różne wartości porównywać i na tej drodze hierarchizować, czy wreszcie istnieje wspólna miara na ich porównywanie? Uzyskane wyniki prezentuje tabela 2.

Wyraźnie na naczelnym miejscu znalazło się szczęście rodzinne (w Łukowie i Łochowie na drugim), a potem wartości religijne, podstawowe, egzystencjalne, w różnych swoich odmianach i na różnych miejscach. Opierając się na wyborach wielokrotnych, trudno jest określić bardziej precyzyjnie, jaki rodzaj wartości pełni najczęściej funkcję celu ostatecznego. W związku z tym

¹³ W RFN wśród pożądanych wartości wymienia się: zdrowie, małżeństwo i rodzinę, bezpieczeństwo społeczne, wysoki standard życia, interesującą pracę, czas wolny i osobistą niezależność. G. H e p p. *Zerfall der politischen Kultur. Wertvorstellungen im Wandel*. Mönchengladbach 1984 s. 12-13.

¹⁴ M. B o c h e ń s k a S e w e r y n, T. B o r k o w s k i, K. K l u z o w a. *Młodzież szkolna o rodzinie*. „Studia Socjologiczne” 1989 nr 2 s. 247.

postawiliśmy jeszcze pytanie dodatkowe o wartość najważniejszą spośród tych, które – w przekonaniu respondentów – stanowią cel ostateczny.

Tab. 2. Wartości stanowiące ostateczny cel w życiu (dane w %)

Wartości	Pionki N = 120	Łuków N = 115	Łochów N = 110	Młodzież polska N = 1130
Osiągnięcie zbawienia wiecznego	37,5	73,9	73,6	44,2
Zabezpieczenie trwałego pokoju na świecie	27,5	29,6	24,5	27,1
Zwycięstwo socjalizmu	–	0,9	–	1,4
Ofiarna praca dla społeczeństwa	2,7	9,6	5,5	2,8
Triumf Kościoła w świecie	2,5	31,3	20,0	7,7
Zachowanie wiary w Boga	31,7	67,0	59,1	46,9
Uwolnienie ludzi od przesądów religijnych	4,2	7,0	0,9	3,5
Zlikwidowanie nędzy i głodu na świecie	56,7	43,5	45,5	45,1
Braterstwo między narodami	8,3	18,3	20,0	13,9
Sprawiedliwość i równość na świecie	25,0	25,2	25,5	23,5
Umiejętność nadawania sensu własnemu życiu	47,5	25,2	30,9	41,0
Poszanowanie godności i praw człowieka	29,2	31,3	22,7	29,3
Praca i poświęcenie dla swoich dzieci	30,0	19,1	30,0	26,7
Poświęcenie dla dobra ojczyzny	2,5	7,8	9,1	6,2
Osiągnięcie dobrobytu	15,0	5,2	8,2	11,6
Szczęście rodzinne	73,3	48,7	54,5	62,5
Uzyskanie sławy	1,7	0,9	4,5	2,5
Pozostawienie czegoś po sobie	35,8	20,0	10,9	24,1
Przeżyć jak najwięcej	20,0	6,1	10,0	16,4
Mądrość	22,5	13,0	13,6	20,3
Doskonałość duchowa	13,3	16,5	21,8	13,4

Uwaga: Dane nie sumują się do 100,0%, ponieważ respondenci wybierali po kilka wartości.

Wybory jednorazowe przegrupowaliśmy w cztery bardziej ogólne kategorie: wartości religijne (osiągnięcie zbawienia wiecznego, triumf Kościoła w świecie, zachowanie wiary w Boga), wartości podstawowe (zabezpieczenie trwałego pokoju na świecie, ofiarna praca dla społeczeństwa, zlikwidowanie nędzy i głodu na świecie, braterstwo między narodami, sprawiedliwość i równość na świecie, poszanowanie godności i praw człowieka, poświęcenie dla dobra ojczyzny), wartości rodzinne (praca i poświęcenie dla swoich dzieci, szczęście rodzinne) i indywidualne (umiejętność nadawania sensu własnemu życiu, osiągnięcie dobrobytu, uzyskanie sławy, pozostawienie czegoś po sobie, przeżyć jak najwięcej, mądrość, doskonałość duchowa). Dwie wartości ideologiczne: zwycięstwo socjalizmu i uwolnienie ludzi od przesądów religijnych można potraktować jako antytezy do wartości religijnych.

W całej przebadanej zbiorowości młodzieży polskiej 27,8% respondentów opowiedziało się za wartościami religijnymi (0,4% – za wartościami areligijnymi), 14,3% – za wartościami podstawowymi, 13,5% – za wartościami prorodzinnymi i 23,3% – za wartościami indywidualnymi (20,7% – brak danych). Odpowiednie dane dla młodzieży w Pionkach kształtowały się na poziomie: 25,0% (0,0%), 20,8%, 20,0%, 31,7% (brak danych – 2,5%); w Łukowie – 60,8% (0,0%), 7,8%, 11,3%, 7,9% (brak danych – 12,2%); w Łochowie – 59,1% (0,0%), 18,1%, 8,1%, 13,6% (brak danych – 0,9%).

Można więc ogólnie powiedzieć, że młodzież – wybierając cel ostateczny – bardziej koncentruje się na wartościach indywidualno-rodzinnych (wartości codzienne) niż na wartościach religijnych i jeszcze w mniejszym stopniu na wartościach podstawowych. Ta konstatacja odnosi się także do młodzieży licealnej w Pionkach i tylko częściowo do młodzieży w Łukowie i Łochowie. W tych dwóch środowiskach zdecydowanie dominują wartości religijne.

Wartości stanowiące cel ostateczny w opinii młodzieży charakteryzują się ogromną różnorodnością. W wyborach wielokrotnych wyraźnie na czele wybieranych wartości stoi szczęście rodzinne. W wyborach jednorazowych na pierwszym miejscu znalazły się wartości religijne, na drugim – wartości związane z sensem życia i dopiero na trzecim – szczęście rodzinne. Dalsze przegrupowanie wartości doprowadziło do interesujących ustaleń, według których respondenci częściej dostrzegają cel ostateczny w wartościach codziennych (prorodzinnych i indywidualnych) niż w wartościach religijnych, najrzadziej zaś w wartościach podstawowych. Stosunkowo rzadki wybór wartości podstawowych potwierdza opinię o mało „uspołecznionym” charakterze wartości uznawanych przez młode pokolenia Polaków.

Wysoka ranga wartości prorodzinnych jest godna podkreślenia. Trzeba jednak zdawać sobie sprawę z tego, że w rodzinie może człowiek uczyć się gotowości niesienia pomocy innym i solidarności z tymi, którzy tej pomocy potrzebują, jak i zasklepienia się w tzw. familiarnym egoizmie. W świetle przeanalizowanych wartości uznawanych przez młodych ludzi można by sformułować ostrożny wniosek, że rośnie nam generacja dobrych ojców i matek, ludzi, którzy dbają przede wszystkim o interes rodzinny, ale którym dalekie są wzniosłe ideały czy interesy ponadgrupowe. W świetle zgromadzonych danych empirycznych nie wydaje się zbyt mocno zaakcentowany tradycyjny układ wartości, w którym konkurowały ze sobą dwie orientacje: „na rodzinę” i „na pracę”

3. WARTOŚCI O CHARAKTERZE „UROCZYSTYM”

Wartości codzienne związane z różnymi sferami życia i działalności praktycznej człowieka ujawniają jedną stronę osobowości aksjologicznej młodego pokolenia, drugą tworzą tzw. wartości uroczyste. Według S. Ossowskiego wartości uroczyste odnoszą się do sytuacji, w których jakiś cel pochłania naszą energię, staje się bezpośrednim motywem naszych czynów, kiedy uwalniamy się na jakiś czas od codziennych trosk i zabiegów, w momentach wyjątkowych, odświętnych. Nawet jeżeli nie są one odczuwane na co dzień, jednostka jest skłonna deklorować ich akceptację¹⁵ Kryterium rozróżnienia między sferą wartości uroczystych i sferą codzienności nie zawsze jest intensywność przeżycia, ale na ogół wartości uroczyste zostawiają trwalsze skutki w naszej psychice, są bardziej szanowane przez środowisko społeczne. Przeżycia związane z wartościami codziennymi mają bardziej prywatny charakter.

O ile wartości codzienne wskazują na znaczenie w sferze praktycznej, o tyle wartości uroczyste odnoszą się bardziej do sfery symbolicznej. Ich znaczenie będziemy badać w sugerowanych sytuacjach konfliktu wartości i preferencji. Preferowanie wyraża się w „sytuowaniu przed” bądź w „sytuowaniu po” Oznacza pozytywne przedkładanie jednej wartości nad inne lub nadawanie określonej wartości mniejszej preferencji niż pozostałym. Wartości wchodzi często w konflikt z sytuacjami, w których są one otwarcie lub pośrednio kwestionowane. W takich wypadkach trudno jest człowiekowi przyznać należne miejsce im wszystkim równocześnie i w sposób spójny.

Pierwszy przeanalizowany obszar konfliktu wartości dotyczy własnego życia i konkurujących z nim wartości podstawowych. Jeżeli nawet akceptowany przez młodzież system wartości oznacza w istocie koncentrację na sobie lub interesach wąsko rozumianych grup odniesienia, to jednak taka prywatno-indywidualistyczna orientacja życiowa nie wyklucza przywiązania do takich wartości, jak ojczyzna, wolność, religia, sprawiedliwość społeczna itp. Wykaz akceptowanych wartości podstawowych zawiera tabela 3.

Hierarchia wartości godnych poświęcenia życia przedstawiała się u ogółu młodzieży polskiej – od najbardziej do najmniej cenionych – w następujący sposób: ratowanie życia ludzkiego, wolność, ojczyzna, pokój, religia, sprawiedliwość, godność ludzka, prawda, własne przekonania, równość społeczna, idee socjalistyczne. Podobny układ hierarchii wartości zaznaczył się wśród badanej młodzieży w Pionkach. W Łukowie i Łochowie wyraźnie wyżej niż w pozostałych środowiskach akcentowano wartości religijne. Tu także zaznaczyła się wyższa gotowość deklarowania poświęcenia własnego życia dla

¹⁵ *Dzieła*. T. 3: *Z zagadnień psychologii społecznej*. Warszawa 1967 s. 88-93.

ratowania innych wartości: w Łukowie – 62,1% (według wskaźnika zbiorczego), w Łochowie – 63,6% (w Pionkach – 57,8%, wśród ogółu młodzieży polskiej – 54,2%).

Tab. 3. Wartości, dla których warto narażać życie (dane w %)

Warto poświęcić życie w obronie:	Pionki N = 120	Łuków N = 115	Łochów N = 110	Młodzież polska N = 1130
prawdy	51,7	60,9	66,4	52,2
ojczyzny	80,8	80,9	83,6	70,3
sprawiedliwości	55,8	60,9	70,0	56,5
wolności	80,8	77,4	79,1	72,0
przekonań własnych	50,8	51,3	48,2	45,2
równości społecznej	24,2	33,9	27,3	28,0
religii	59,2	84,3	80,0	56,5
pokoju	80,0	75,7	79,1	67,4
godności ludzkiej	56,7	60,0	70,0	56,2
idei socjalistycznych	4,4	6,1	3,6	5,0
ratowania życia ludzkiego	91,7	92,2	91,8	86,6

Uwaga: Dane nie sumują się do 100,0%, ponieważ badani oceniali swój stosunek do każdej wartości.

Przekonanie o sensowności poświęcenia życia dotyczy – w różnym stopniu – zarówno wartości kolektywnych (ojczyzna, religia), jak i osobistych (życie osób bliskich, własne przekonania) oraz pewnych abstrakcyjnych ideałów (godność, wolność, prawda, sprawiedliwość). Gotowość ryzykowania życiem dla jakichś ważnych spraw ma charakter powszechny wśród młodego pokolenia Polaków. Gotowość ta ma jednak charakter „odświętny”, bowiem w konfrontacji z wartościami codziennymi – jak wykazaliśmy poprzednio – wartości podstawowe są traktowane raczej jako wtórne i podporządkowane. Należy odnotować także fakt wysokiej aprobaty dla wartości „ojczyzna”, co stoi w sprzeczności z lansowaną od pewnego czasu tezą o zanikaniu patriotyzmu wśród młodzieży polskiej (osłabienie więzi z narodem)¹⁶

Analiza wartości „uroczystych”, dla których warto poświęcić życie, przeczy tezie o zmierzchu wielkich i heroicznych wartości w odczuciach młodzieży, wskazuje na znaczny, twórczy potencjał, jaki tkwi jeszcze w środowiskach

¹⁶ Wśród młodzieży polskiej 64,2% badanych odpowiedziało, że czuje się dumnym z faktu bycia Polakiem (w Pionkach – 60,8%, w Łukowie – 77,4%, w Łochowie – 70,9%).

młodzieżowych. Wartość „religia” nie straciła na znaczeniu w związku z upowszechnianiem się swoistej filozofii życiowej zorientowanej na realizację oczekiwań „tego świata”¹⁷ W perspektywie orientacji konsumpcyjnej doczesne życie ludzkie nie staje się dla młodych Polaków „wszystkim”, wartością samą w sobie. Prawdopodobnie jednak wielu młodych Polaków, deklarując gotowość poświęcenia i ofiary w obronie wartości religijnych, religię traktuje bardziej jako wartość wspólną niż jako wartość osobową.

Dla potwierdzenia wrażliwości młodzieży na wartości „uroczyste” postawiono respondentom pytanie, w świetle którego oceniali oni wybory w konfliktowej sytuacji, między koniecznością obrony własnej godności a zachowaniem życia. Powtórzono wersję pytania z badań ogólnopolskich nad młodzieżą z 1973 r. („Od dawna ludzie różnią się w ocenie postępowania dwóch wielkich uczonych Galileusza i Giordana Bruna. Obaj byli postawieni przed sądem inkwizycji za głoszenie swych poglądów. Każdy z nich wybrał inną drogę postępowania. Galileusz odwołał swoje poglądy, co uratowało mu życie i umożliwiło dalszą pracę naukową. Giordano Bruno, mimo iż wiedział, że grozi mu śmierć, nie chciał odwoływać poglądów, w których słuszność wierzył, i został stracony. Proszę powiedzieć, które postępowanie bardziej Pan(i) ceni?”).

W świetle stereotypowych opinii o młodym pokoleniu (tzw. realizm życiowy, skłonność do ucieczki przed wartościami heroicznymi) należało spodziewać się częstszej akceptacji wyboru dokonanego przez Galileusza (przejaw postawy pragmatycznej) niż przez Giordana Bruna (przejaw postawy godnościowej). Wyniki przeprowadzonego sondażu opinii młodzieży polskiej na temat przywiązania do wartości godnościowych i pragmatycznych przedstawia tabela 4. Rozważana sytuacja ma charakter historyczny, była przez wieki przytaczana jako wymowny dowód nietolerancji katolików wobec nauki. Tu służy jedynie jako sposób poznania akceptowanych wartości godnościowych i pragmatycznych.

Wśród młodzieży polskiej jest znacznie więcej osób wyżej ceniących postępowanie Giordana Bruna niż postępowanie Galileusza. Postępowanie zapewniające wierność poglądom za cenę życia zostało ocenione wyżej niż postępowanie umożliwiające kontynuację badań naukowych za cenę „utruty twarzy” i własnych przekonań (różnica preferencji 39,0%). Część respondentów nie dokonała wyboru albo uznawała słuszność obydwu stanowisk. Być może są to ci, którzy uważają, że nauka i wiara stanowią dwa odrębne porządki pozna-

¹⁷ D. Seeber. *Wertewandel. W: Handwörterbuch religiöser Gegenwartsfragen*. Hrsg. von Ruh, D. Seeber, R. Walter. Freiburg-Basel-Wien 1986 s. 492.

nia, autonomiczne w swych procesach poznawczych, stąd nie ma w ogóle między nimi konfliktu.

Tab. 4. Priorytet wyboru wartości w konflikcie „godność – życie” (dane w %)

Rodzaj wypowiedzianych opinii	Pionki N = 120	Łuków N = 115	Łochów N = 110	Młodzież polska N = 1130
Wyżej cenę postawę Galileusza	17,5	6,1	10,0	13,3
Wyżej cenę postawę Bruna	61,7	69,6	69,1	52,3
Mam inne zdanie	10,8	5,2	4,5	14,2
Brak zdania	10,0	19,1	16,4	19,2
Brak odpowiedzi	–	–	–	1,0
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0

Jak łatwo zauważyć, postawa godnościowa dominuje nad postawą utylitarną (praktycystyczną), przecząc pośrednio tezie o skrajnym praktycyzmie i skłonnościach utylitarnych młodego pokolenia Polaków. Wartości godnościowe są bardziej cenione w małych ośrodkach miejskich niż wśród ogółu młodzieży uczącej się w szkołach ponadpodstawowych lub młodzieży studiującej na wyższych uczelniach.

Zakładając częściowo deklaracyjny charakter uzyskanych odpowiedzi, próbowaliśmy jeszcze ustalić ważność wartości religijnych w konfliktowej sytuacji związanej z utratą życia („Gdyby nie chodziło, jak w poprzednim pytaniu, o odwołanie się do swoich poglądów naukowych, lecz o wyparcie się wyznawanej wiary religijnej przez człowieka głęboko wierzącego, to jaki rodzaj postępowania oceniłby Pan(i) wyżej?”). Uzyskane dane empiryczne zawiera tabela 5.

Według zgromadzonych wypowiedzi prawie dwie trzecie badanych wyżej ocenia wyznanie wiary religijnej, nawet jeżeli pociągnęłoby to za sobą daleko idące konsekwencje (śmierć) niż wyparcie się wiary przez człowieka głęboko wierzącego. W małych środowiskach społecznych wskaźnik tak myślących młodych ludzi jest jeszcze wyższy, co wiąże się zapewne z wyższym poziomem religijności na wsi i w małych miastach niż w środowiskach wielkomiejskich. W świetle uzyskanych danych można domniemywać, że dla wielu młodych ludzi w Polsce religia stanowi ważną wartość jako kryterium nadające sens i znaczenie ludzkiemu życiu, jako kryterium oceny ważności norm, wzorów zachowań, celów i innych społeczno-kulturowych przedmiotów.

Tab. 5. Priorytety wartości w konflikcie „wiara religijna – życie” (dane w %)

Rodzaj wypowiedzianych ocen	Pionki N = 120	Łuków N = 115	Łochów N = 110	Młodzież polska N = 1130
Wyżej cenę wyparcie się wiary i zachowanie życia	3,3	4,3	1,8	5,5
Wyżej cenę wyznanie wiary, nawet za cenę śmierci	64,2	79,1	81,8	64,0
Mam inne zdanie	4,2	2,6	0,9	6,7
Brak zdania	28,3	13,9	15,5	23,1
Brak odpowiedzi	–	–	–	0,7
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0

Niezależnie od tego, jak będziemy oceniać wymowę prognostyczną uzyskanych wypowiedzi, należy podkreślić stosunkowo wysoki poziom werbalnej aprobaty dla wartości „uroczystych” Młodzież, która wykazuje wiele troski o wartości codzienne, nie jest pozbawiona aspiracji skierowanych ku wartościami wyższymi. Dla ich obrony byłaby skłonna zapłacić cenę najwyższą, z własnym życiem włącznie. Deklarowana wysoka aprobata wartości „uroczystych” nie może przesłaniać jednak faktu rzeczywistych procesów przemian systemów wartości, dokonujących się w skali indywidualnej i społecznej.

W przyszłości mogą się zmieniać nie tyle wartości w sobie, lecz raczej struktury przekazu wartości (zmiany instytucjonalno-społeczne) i wzory zachowań. W związku ze zmianami społeczno-kulturowymi i społeczno-gospodarczymi mogą zyskiwać na znaczeniu jedne wartości, tracić inne lub nawet zupełnie zanikać. Wraz z postępującą pluralizacją systemów wartości oraz utratą społecznego znaczenia Kościoła i jego instytucji ranga wartości religijnych ulegnie – być może – pewnemu osłabieniu.

4. WARTOŚCI ZWIĄZANE Z MAŁŻEŃSTWEM I RODZINĄ

Wysoka ranga wartości prorodzinnych w systemie wartości codziennych skłania do dalszej refleksji nad kwestiami bardziej szczegółowymi związanymi z małżeństwem i rodziną. Być może w sprawach konkretnych występują znaczne różnice zdań między rodzicami i dziećmi, być może w ocenie spraw dotyczących wewnętrznego życia rodzinnego młodzież reprezentuje inne poglądy, niż przewiduje to tradycyjny system etyki chrześcijańskiej.

Środowisko rodzinne kształtuje człowieka, a rodzina jest tą instytucją wychowawczą, której nie może zastąpić żadna inna instytucja społeczna. Jest ona

miejscem spotkania dwóch pokoleń, gdzie rodzice przekazują dziecku swoje doświadczenia, uczą wartości i norm, kontrolują dziecko, ustosunkowują się do niego pozytywnie lub negatywnie. Stosunek dorastającej młodzieży do przekazywanych wzorów myślenia i działania nie jest zawsze jednoznaczny, zależy od wielu przeżyć i doświadczeń w kręgach pozarodzinnych. W konsekwencji można wykryć w postawach religijnych, moralnych, społecznych i politycznych elementy wspólne dla obydwu pokoleń, świadczące o ciągłości tradycji rodzinnej, jak i te, które dzielą stanowiska obydwu pokoleń.

Deklarowane podobieństwo poglądów młodzieży i jej rodziców jest najwyższe w odniesieniu do spraw religijnych, niższe w kwestiach moralnych, społecznych i politycznych oraz zdecydowanie najniższe w sprawach seksualnych (tabela 6). Międzypokoleniowa zgodność poglądów religijnych wynika zapewne z oddziaływania wielu czynników idących w tym samym kierunku i wzajemnie się wzmacniających, jak wysoka religijność całego społeczeństwa, odczuwany związek katolicyzmu z tradycją narodową, wysoki autorytet moralny Kościoła, rodzina jako wspólnota religijna praktykująca określony styl życia itp. Oddziaływanie tych i innych czynników wzmacniała jeszcze ubocznie działalność laicyzacyjna państwa lansująca model agresywnego sekularyzmu.

Przeciętny wskaźnik zgodności poglądów rodziców i dzieci w pięciu analizowanych sprawach wynosił w stosunku do ojców: w Pionkach – 38,2%, w Łukowie – 36,9%, w Łochowie – 30,5%, wśród ogółu młodzieży polskiej – 36,7%; w stosunku do matek odpowiednio – 44,7%, 44,5%, 38,2%, 42,4%. Można by więc mówić o pewnej dysproporcji pomiędzy bardzo wysoką oceną wartości prorodzinnych a dążeniem do konsensu rodzinnego w wielu ważnych kwestiach życia codziennego.

Bardzo charakterystycznym zjawiskiem jest nieumiejętność określenia przez respondentów swoich poglądów i opinii w sprawach religijnych, moralnych, społecznych i politycznych w relacji do poglądów i opinii rodziców. Przeciętny wskaźnik wynosił: w stosunku do ojców – 47,4% ogółu młodzieży polskiej, w stosunku do matek – 43,5%. Niewątpliwie określenie zbieżności lub rozbieżności swoich postaw życiowych z analogicznymi postawami rodziców nie jest łatwe, niemniej tak szeroki zakres niezdecydowania czy „niedoinformowania” może wskazywać do pewnego stopnia i przynajmniej w niektórych wypadkach na przejaw słabości realizacji funkcji religijnych, moralnych, społecznych i politycznych w rodzinach badanych osób. Może być też uznany za wyraz względnej tolerancji rodziców wobec wyborów światopoglądowych swoich dzieci.

Tab. 6. Podobieństwo postaw rodziców i dzieci (dane w %)

Wyszczególnienie postaw	Rodzice	Pionki N = 120	Łuków N = 115	Łochów N = 110	Młodzież polska N = 1130
Postawy wobec religii	Ojciec	54,2	55,7	56,4	52,8
	Matka	70,0	73,0	75,5	67,3
Wzorce moralne	Ojciec	38,3	33,0	30,0	35,8
	Matka	47,5	42,6	39,1	45,2
Postawy społeczne	Ojciec	42,5	35,7	33,6	39,3
	Matka	43,3	37,4	38,2	42,2
Poglądy polityczne	Ojciec	38,3	32,2	22,7	40,1
	Matka	39,2	39,1	22,7	38,6
Stosunek do spraw seksualnych	Ojciec	17,5	27,8	10,0	15,3
	Matka	23,3	30,4	15,5	18,7

Uwaga: Tabela zawiera tylko dane dotyczące podobieństwa postaw rodziców i dzieci, z pominięciem danych o rozbieżnościach i braku oceny.

Brak podobieństwa poglądów młodzieży i rodziców w kwestiach religijnych, moralnych, społecznych, politycznych i seksualnych, ujawniony przez mniej niż piątą część badanych osób (15,9% w stosunku do ojców i 14,1% w stosunku do matek wśród ogółu młodzieży polskiej), wskazuje, że w tych rodzinach nie dokonuje się skuteczna socjalizacja wartości rodzicielskich. Młodzi w tych rodzinach skłaniają się ku innym wartościom niż ich rodzice. Przyjęcie określonych wartości i ukształtowanie określonych opinii i postaw nie jest tu prostym skutkiem wpływu otoczenia społecznego (głównie rodzinnego), lecz zależy w dużej mierze od indywidualnych właściwości jednostek, ich potrzeb, wiedzy, poziomu rozwoju umysłowego, własnej aktywności i doświadczenia, a także odmiennych warunków życiowych obydwu pokoleń.

Brak konsensu światopoglądowego w rodzinie nie musi prowadzić do konfliktów wewnątrzrodzinnych w sytuacji, gdy jest on neutralizowany funkcjonowaniem norm tolerancji. Jeżeli jest prawdą, że różnice pokoleniowe zaznaczają się szczególnie w okresach silnych zmian w dziedzinie uznawanych wartości (starsi uznają wartości tradycyjne, młodzi zaś myślą inaczej), to uzyskany rezultat w naszych badaniach wskazywałby na powolność zmian w systemach wartości społeczeństwa polskiego.

W przekazie wartości związanych z rodziną ważne miejsce przypada normom odnoszącym się do życia małżeńskiego. Kościół głosi nie tylko ogólne zasady etyczne, których potrzebuje zawsze każde społeczeństwo, ale także wchodzi w konkrety życia, m.in. małżeńsko-rodzinnego, opierając swoje rozwiązania na ewangelicznej wierze. Z punktu widzenia teologicznego wiara i

moralność są ze sobą nierozzerwalnie związane. Moralność chrześcijańska zakłada szczególny charakter porządku normatywnego, bowiem nakazy i zakazy etyczne są traktowane jako ustanowione przez Boga i tym samym włączone w porządek sfery sacrum. Naruszenie normy etycznej jest tu traktowane jako podważenie porządku moralno-religijnego (grzech). W katolickiej nauce moralnej uwzględnia się zarówno ocenę relacji osobowych, jak i szerszych układów, obejmujących stosunki i zjawiska społeczne. Do niedawna szczególnie mocno akcentowano normy regulujące życie małżeńsko-rodzinne (ze szczególnym uwzględnieniem życia seksualnego). Zakres aprobaty i dezaprobaty tych norm w badanych środowiskach młodzieżowych ukazuje tabela 7.

Wskaźnik przeciętny pełnej aprobaty reguł etycznych chrześcijańskiej moralności seksualnej (zakaz współżycia seksualnego przed ślubem kościelnym, zdrady małżeńskiej, rozwodów, środków antykoncepcyjnych i przerywania ciąży) kształtował się następująco: w Pionkach – 31,3%, w Łukowie – 61,4%, w Łochowie – 46,0% i wśród ogółu młodzieży polskiej – 38,0%. Potwierdza się raz jeszcze hipoteza, że negatywne zmiany w religijności kościelnej dotyczą przede wszystkim sfery moralności małżeńsko-rodzinnej, szczególnie zaś moralności seksualnej. Poglądy młodzieży na kwestie związane z moralnością seksualną odzwierciedlają sytuację panującą w środowiskach ludzi dorosłych.

Część ludzi młodych nie potrafi dostrzec tego wszystkiego, co jest pozytywne i wartościowe w katolickiej moralności małżeńsko-rodzinnej. Sprzyja temu działalność rozmaitych ugrupowań społecznych, które stawiają sobie jako cel walkę o tzw. nowoczesną antykoncepcję, legalne przerywanie ciąży oraz liberalne wychowanie seksualne dzieci i młodzieży. Oskarżają Kościół o konserwatyzm i niedemokratyczność w podejściu do zagadnień planowania rodziny. Laicyzacja sterowana i spontaniczna sprzyjają w konsekwencji obniżeniu się rygoryzmu i tradycyjnej surowości w dziedzinie etyki seksualnej, szerzej – etyki małżeńsko-rodzinnej.

Wielu młodych ludzi uznaje sferę życia seksualnego za sprawę prywatną i nie podlegającą kontroli religijnej. Stąd nawet ci, którzy ujmują pewne postawy i zachowania z tej dziedziny jako naganne moralnie, niekoniecznie utożsamiają je z grzechem. Uznanie dla restrykcyjnych norm ze sfery moralności seksualnej słabnie wraz ze spadkiem więzi religijnej ludzi młodych¹⁸

¹⁸ W sondażu z 1990 r. przeprowadzonym wśród uczniów ostatnich klas szkół średnich i zasadniczych zawodowych stwierdzono, że 27,7% badanych było za prawem do aborcji, 50,4% – przeciw i 19,6% – niezdecydowani. *Opinia publiczna o przerywaniu ciąży. Komunikat z badań CBOS. BS/180/77/90. Warszawa 1990 s. 2.*

Tab. 7. Stosunek do norm moralności małżeńsko-rodzinnej (dane w %)

Wyszczególnienie norm	Kategorie odpowiedzi	Pionki N = 120	Łuków N = 115	Łochów N = 110	Młodzież polska N = 1130
Współżycie przed ślubem kościelnym	dozwolone	47,5	13,9	18,2	34,4
	to zależy	23,3	20,9	19,1	24,6
	niedozwolone	16,7	46,1	30,9	21,2
	brak zdania	12,5	19,1	31,8	19,8
Zdrada małżeńska	dozwolone	5,8	2,6	–	2,8
	to zależy	39,2	12,2	15,5	21,7
	niedozwolone	51,7	79,1	64,5	61,9
	brak zdania	3,3	6,0	20,0	13,5
Rozwody	dozwolone	27,5	7,0	12,7	19,6
	to zależy	53,3	51,3	40,0	48,6
	niedozwolone	12,5	34,8	39,1	21,8
	brak zdania	6,7	6,9	8,2	10,0
Środki antykoncepcyjne	dozwolone	42,5	7,8	20,9	40,4
	to zależy	31,7	13,9	34,5	25,2
	niedozwolone	15,0	58,3	22,7	20,1
	brak zdania	10,8	20,0	21,8	14,3
Przerywanie ciąży	dozwolone	1,7	3,5	1,8	4,5
	to zależy	35,0	4,3	20,0	23,4
	niedozwolone	60,8	88,7	72,7	64,8
	brak zdania	2,5	3,4	5,5	7,4

5. ZAKOŃCZENIE

Socjologowie w wielu krajach rozważają zagadnienie ciągłości i zmiany wartości. Wszyscy zgadzają się co do tego, że w czasach współczesnych dokonuje się przemiana wartości. Różnice zdań pojawiają się wtedy, gdy mówi się o kategoriach wartości podlegających zmianom i o środowiskach społecznych, w których te przemiany dokonują się. Dość często podkreśla się, że jedną z zasadniczych zmian jest wzrost znaczenia wartości indywidualno-prywatnych. Tracą natomiast na znaczeniu wartości o charakterze społecznym, zwłaszcza te, które są lansowane przez instytucje. W stosunku do instytucji ludzie współcześni odnoszą się ze sceptycyzmem i tylko częściowo iden-

tyfikują się z nimi i ich wartościami¹⁹ Jedni badacze sądzą, że w istocie stare i nowe wartości tworzą w miarę spójną (niekiedy z występującymi w niej sprzecznościami) hierarchię wartości, zaznaczającą się w szerokich kręgach tzw. milczącej większości, inni wskazują na tworzącą się polaryzację stanowisk w związku z wielokierunkowymi przemianami orientacji wartości²⁰

Wszyscy zgadzają się co do tego, że instytucjonalny i kulturowy pluralizm oddziałuje nie tylko na ludzkie działania, ale i na ludzką świadomość. „Jednostka może wybierać swój *Weltanschauung* – stwierdza socjolog amerykański P. L. Berger – tak samo, jak wybiera inne aspekty swojej prywatnej egzystencji. Inaczej mówiąc, istnieje łatwe przejście między wyborami w różnych sferach życia – preferencja takiego samochodu a nie innego, takiego a nie innego seksualnego stylu życia, w końcu takiej a nie innej preferencji religijnej [...] Nowoczesna jednostka żyje więc w świecie wyborów, co kontrastuje ostro ze światem losu, zamieszkiwanym przez człowieka tradycyjnego. Musi ona dokonywać wyborów wśród licznych sytuacji życia codziennego i ta konieczność wyboru sięga aż do przestrzeni wierzeń, wartości, widzenia świata. Decydować znaczy uczynić coś przedmiotem refleksji”²¹

Zrelacjonowane badania nad wartościami uznawanymi przez młodzież wykazały ich ogromną różnorodność (pluralizm), bardziej jednak zaznaczały się wartości konkretne niż ogólne, indywidualno-egoistyczne bardziej niż prospołeczne. Wśród uznawanych wartości codziennych dominowało nastawienie na rodzinę i małe grupy oraz myślenie w kategoriach „tu i teraz”²² Wybierając cele ostateczne, młodzież bardziej koncentrowała się na wartościach indywidualno-rodzinnych niż na wartościach religijnych i w jeszcze mniejszym stopniu na wartościach podstawowych. Stosunkowo znaczny był zakres akceptacji wartości „uroczystych”, co stawia w nieco innym świetle stwierdzenia, że wartościom uznawanym przez młodzież brak jest rozmachu i bardziej ambitnych odniesień.

Wartości codzienne uznawane przez młode pokolenie końca lat osiemdziesiątych są zbliżone do tych, jakie uznawała młodzież w okresie wcześniejszym. Być może realny socjalizm bardziej dotknął młode pokolenie w wymia-

¹⁹ V Z s i f k o v i t s. *Wertwandel heute. Eine Herausforderung der Christen in der säkularisierten Gesellschaft*. „Stimmen der Zeit” 115:1990 nr 1 s. 25.

²⁰ H. K l a g e s, W. H e r b e r t. *Wertorientierung und Staatsbezug*. Frankfurt–New York 1983 s. 12-18, 113.

²¹ *Modernizacja jako uniwersalizacja herezji*. W: B. M i k o ł a j e w s k a. *Zjawisko wspólnoty (Wybór tekstów)*. Warszawa 1989 s. 416, 419.

²² *Polityka społeczna w Polsce. Synteza badań. Centralny Program Badań Podstawowych 09.09*. Pod red. J. Auleytnera i M. Książkowskiego. Warszawa 1990 s. 54-55.

rze materialnych warunków życia oraz szans i perspektyw życiowych niż w wymiarze postaw, dążeń i wartości. Dominuje w dalszym ciągu prywatno-rodzinny model życia z wartościami psychiczno-afiliacyjnymi realizowanymi w małych grupach, chociaż obecnie jest on bardziej nacechowany „wycofaniem” niż „stabilizacją”. Te wartości przeważają nad pracą zawodową, pragnieniem posiadania dużych pieniędzy, działaniem na rzecz innych ludzi, karierą i stanowiskami. Trwa apatia i brak politycznej aktywności (wycofanie się z dyskursu społeczno-politycznego).

Omówione badania, zrealizowane w momencie zapoczątkowania w naszym kraju głębokich przemian ustroju społecznego, politycznego i gospodarczego, nie ujawniły – jak się wydaje – w wystarczającym stopniu tendencji do ekonomizacji myślenia Polaków i uwyraźnienia roli wartości materialnych. Jeżeli nawet nie potrafimy na podstawie zrealizowanych badań socjologicznych rozstrzygnąć, czy i na ile została już zahamowana czy nawet zmniejszona swoista apatia, niemoc i obojętność na szersze sprawy społeczne i problemy innych, to niewątpliwie istnieje w świadomości młodych Polaków znaczny „potencjał aksjologiczny”, który w określonych okolicznościach może się ujawnić w szerszym zakresie.

Rodzina jako taka jawi się w świadomości młodzieży jako wartość priorytetowa. Wyraźnie zaznacza się u większości konsens rodzinny w zakresie wartości religijnych i wzorów moralnych, mniejszy w odniesieniu do spraw społecznych i politycznych oraz szczególnie mały w odniesieniu do spraw związanych z moralnością seksualną. Właśnie w dziedzinie moralności małżeńsko-rodzinnej zaznaczają się daleko idące przemiany w postawach młodego pokolenia, te wartości znajdują się szczególnie w obszarze narastającego konfliktu.

Religia usiłuje czynić człowieka mniej lub bardziej odpowiedzialnym za jego działania w tej dziedzinie, ideologie laickie wiele mu wybaczą, a nawet na wiele pozwalają. Dla znacznej części ludzi młodych sfera życia seksualnego jest dziedziną wolności indywidualnej, w której wolne wybory nie powinny być ograniczane przez religijne zasady i normy etyczne (wolność od norm i powinności, a w konsekwencji wolność od sumienia).

Być może zaczyna się kształtować nowy typ osobowości, który będzie rozszerzał się na wszystkie dziedziny życia. W tym ujęciu ideałem staje się samorealizacja, rozumiana jako postępowanie zgodne z własnymi możliwościami i potrzebami. Odrzuca się w związku z tym wszelką dyscyplinującą ideologię, z religijną ideologią włącznie. Jeżeli centralną wartością dla współczesnego człowieka jest osoba, to chodzi o jego własną osobę, rozumianą indywidualistycznie. Dlatego też preferuje się takie wartości, jak szczęście,

zadowolenie, bezpieczeństwo, swoboda działania i decydowania, krótko mówiąc, przede wszystkim orientację „na siebie”

Wartością priorytetową przestaje być podporządkowanie się powinnościom etycznym, wypełnianie obowiązków, satysfakcja z uczciwego życia, lecz raczej swoiście rozumiana wolność, naturalność, spontaniczność, indywidualna ekspresja. Byłby to styl życia daleki od ideału, który wyraża się w odpowiedzialnym człowieczeństwie, w samorealizacji rozumianej jako urzeczywistnienie w działaniu człowieczeństwa jako obowiązku zadanego wolności.

Jeżeli w życiu społecznym wyróżnia się trzy typy orientacji: przystosowania się do istniejących warunków (z elementami rezygnacji lub kalkulacji), biernego oczekiwania (z elementami dystansu) i przekształcania rzeczywistości (niekiedy z elementami protestu), to w naszych warunkach należałoby przede wszystkim wzmocnić postawę przekształcania świata codziennego. Reprezentuje ją – jak się wydaje – wyraźna mniejszość młodego pokolenia Polaków. Niepokojąco często spotykamy młodych zranionych utratą nadziei, z uczuciem rozczarowania lub egoistycznego izolowania się, zniechęconych, pesymistycznych, szukających taniej rozrywki, ulegających nałogom (alkoholizm, narkomania). Zbyt wielu jest sfrustrowanych, gdyż spodziewali się zasadniczych zmian, ale wszystko – w ich przekonaniu – jest tak jak dawniej. Spodziewali się, że rozwój gospodarczy nie będzie się dokonywał kosztem słabszych i „mniejszych”

W nowych warunkach społeczno-polityczno-gospodarczych, w fazie wychodzenia z kryzysu i systemu komunistycznego zaznaczają się nowe zjawiska i procesy społeczne. Być może będą zyskiwać na znaczeniu wartości o charakterze pragmatycznym, kosztem wartości o charakterze społecznym, moralnym i religijnym, będą pogłębiać się nierówności społeczne, będzie postępować rywalizacja i konkurencja w sprawach ekonomicznych oraz atomizacja społeczna globalnego społeczeństwa. Być może jednak sytuacja przewycięzania kryzysu społeczno-gospodarczego stanie się czynnikiem sprzyjającym krystalizacji nowych, bardziej ogólnych orientacji wartościujących.

Zmiany społeczne, polityczne i kulturalne będą współkształtować oblicze aksjologiczne przyszłych pokoleń Polaków zarówno w odniesieniu do wartości codziennych, jak i nadrzędnych o charakterze ostatecznym (także i wartości religijnych) i podstawowym. Nie wydaje się, by przełom lat 1988/1989, był tym okresem, w którym nastąpiła wyraźna zmiana nastrojów społecznych, poczuć egzystencjalnych i oczekiwań co do przyszłości w młodym pokoleniu Polaków, w kierunku bardziej pozytywnym, niosącym nadzieje na lepsze jutro. Zadaniem socjologii w nowej sytuacji społeczno-politycznej jest nieustanne konceptualizowanie i adaptowanie teorii do tempa i charakteru dokonujących się przemian, aby wyjaśnić ich mechanizmy, złożoność i dynamikę.

W warunkach wzrastającej wolności, niezależności i różnorodności działań społecznych, czyli w społeczeństwie kulturowo i cywilizacyjnie niejednorodnym, strukturalnie niepowiązanim i masowym, praca Kościoła i innych instytucji wychowawczych w fazie rekonstrukcji wartości i norm społeczno-etycznych będzie niezwykle trudna. Kościół w Polsce powinien szczególnie wychodzić naprzeciw potrzebie poczucia wspólnoty wśród młodych, którzy są niezadowoleni ze swojego życia przebiegającego w warunkach anomii społeczno-moralnej, tzn. w sytuacji doświadczanej jako brak znośnych, subiektywnie znaczących i adekwatnych wzorców.

Opisy dotyczące teraźniejszego stanu aksjologicznego młodego pokolenia Polaków, jakkolwiek konieczne, są niewystarczające dla określenia jego przyszłego kształtu. Trzeba zdawać sobie sprawę z niebywałej i ukrytej siły, jaka zawiera się w młodości. Ludzie młodzi są zdolni do podejmowania nawet nadzwyczajnych wysiłków, jeżeli tylko są przekonani o celowości takich działań i czują się do nich osobiście zobowiązani.

Zakończmy te rozważania fragmentem encykliki Jana Pawła II o stałej aktualności posłania misyjnego: „Nasze czasy są dramatyczne i zarazem fascynujące. Podczas gdy z jednej strony wydaje się, iż ludzie zabiegają o dobrobyt materialny i pogrążają się coraz bardziej w konsumistycznym materializmie, to z drugiej strony ujawnia się dziś pełne niepokoju poszukiwanie sensu istnienia, potrzeba życia wewnętrznego, pragnienie nauczenia się koncentracji i modlitwy. Nie tylko w kulturach przepojonych religijnością, ale również w społeczeństwach zeświecczonych poszukuje się duchowego wymiaru życia jako środka zaradczego na odczłowieczenie. Zjawisko to, zwane «nawrotem do religii», nie jest pozbawione wieloznaczności, ale zawiera też jakieś wezwanie. Kościół ma niezmierne dziedzictwo duchowe do zaofiarowania ludzkości w Chrystusie, który mówi o sobie, że jest Prawdą, Drogą i Życiem (por. J 14, 6). Jest chrześcijańską drogą, która prowadzi do spotkania z Bogiem, do modlitwy, ascezy, do odkrycia sensu życia” (RM 38).